

دانشگاه یزد

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد ایران شناسی

حیات اجتماعی اقتصادی زرتشتیان یزد در عصر قاجار

استاد راهنما

دکتر علی اکبر تشکری بافقی

استاد مشاور

دکتر عباس هاشم زاده محمدیه

پژوهش و نگارش

مرتضی نیک روش

مهرماه ۱۳۹۱

کلیه ی حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه / رساله متعلق به دانشگاه یزد است و هرگونه استفاده از نتایج علمی و عملی از این پایان نامه / رساله برای تولید دانش فنی، ثبت اختراع، ثبت اثر بدیع هنری، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس و ارائه مقاله در سمینارها و مجلات علمی از این پایان نامه / رساله منوط به موافقت کتبی دانشگاه یزد است.

تشکر و قدردانی

سپاس خدای را که سخنوران ، در ستودن او بمانند.او را سپاسگذارم که برایم فرصتی فراهم آورد تا بتوانم در اعتلای جامعه علمی کشور گامی هرچند کوچک بردارم. مراتب سپاس و قدردانی خود را به همه کسانی که با راهنمائیها و مساعدتهای خویش مرا در این رساله یاری نمودند ابراز می دارم.در این میان از استاد راهنمای گرامیم جناب آقای دکتر علی اکبر تشکری بسیار سپاسگزارم که بدون راهنمائی ایشان این رساله به نتیجه مطلوب نمی رسید و مساعدتهای ایشان بسیاری از سختی ها را برایم آسان نمود.از استاد مشاور شایسته جناب آقای دکتر عباس هاشم زاده که در کمال سعه صدر و حسن خلق زحمت مشاوره را متقبل شدند تقدیر و تشکر می نمایم.از اساتید فرزانه آقایان دکتر محسن سعیدی مدنی و دکتر محمد رضا رحمتی که زحمت داوری این رساله را بر عهده گرفتند تشکر نموده و سپاس خود را از آقای دکتر جباری فر ناظر جلسه دفاعیه ابراز می دارم.

تقدیم بہ ہمسرو و فرزند ان کرامی بہ پاس زحمات

و تحلل بی دینغ من در پیشرفت علمی

چکیده

با ورود اسلام به ایران و سقوط سلسله ساسانی، فصل نوینی در ساختار سیاسی ایران فراهم شد، که در عرصه اجتماعی و فرهنگی تغییر عمیقی را پدیدار ساخت. با چنین تغییری به همان اندازه که به تدریج، اسلام کیش اکثریت جامعه ایرانی شد زرتشتی‌گری به اقلیت تنزل نموده و به صورتی که بسیاری از زرتشتیان، اگر نه صرفاً تحت فشار سیاسی و فرهنگی که حداقل به دلیل نگرش عمومی یا مجبور به ترک وطن و مهاجرت به هند شدند و یا با دوری جستن از تحولات، اسکان در مناطق دوردست در ایران را ترجیح دادند. به هر روی بازماندگان کیش زرتشت در ایران، اسکان در مناطقی چون یزد و کرمان را که بیش از دیگر بلاد مبین خصیصه یاد شده بودند ارجح دانسته و به رغم تعصبات خاص دینی، همزیستی با محیط پیرامون را بر حضور در مناطقی که سرعت حوادث می‌توانست ایشان را در محل غارت گروه‌های مختلف قرار دهد برتر شمردند.

یزد ضمن ویژگی‌های خاص جغرافیایی، صعوبت راهها، محدودیت منابع طبیعی، عملاً موانعی بر سر راه کشور گشایان و غارتگران به حساب می‌آمده، که اهالی آن را با فرهنگ و تمدنی خاص و متناسب با محیط زیست و سازگار با شیوه معیشت تربیت کرده بود جاذبه قابلتری جهت حفظ و جذب این اقلیت راداشت.

با این همه موقعیت مذکور، به همراه امنیت نسبی، در بافت فرهنگی و اجتماعی نتایج خاصی هم چون عدم ورود سریع اخبار و تحولات رایج به آن، عدم انتشار سریع اخبار و حوادث درونی آن به سایر مناطق، ایجاد بافتی همگون، به ویژه در عرصه عقیدتی نیز به همراه داشت.

در نگاهی گذرای و منطبق با اسناد و مدارک تاریخی، یزد به جز سه برهه تاریخی آل کاکو، اتابکان و آل مظفر که در سطحی فراتر از منطقه آوازه داشت، رویدادهایش در کتب تاریخی به فراموشی نهاده و به استثنای تحولاتی که به نوعی مربوط به حکومت مرکزی می‌شد اخبار آن از اهمیت سابق برخوردار نبودند. که این جریان عموماً از اواخر عصر تیموری تا روزگار قاجار قابل ملاحظه می‌باشد.

ظهور و قدرت‌گیری سلسله قاجار و پادشاهان آن تا مشروطیت و سپس افول سلاطین قاجار تا پهلوی اول، بافت اجتماعی اقلیت زرتشتی و نگرش علمای شیعه از نظر فقهی به آنها و نوع رفتار

مسلمانان با پیروان این اقلیت که برگرفته از باورهای شیعی و نظرات فقهی فقها شیعه می‌باشد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار گردیده است.

بر این اساس پژوهش حاضر با استفاده از منابع دست اول و پژوهش‌های نوین به بررسی موضوع پرداخته و ضمن مطالعه و استفاده از روش کتابخانه‌ای دو هدف عمده را پیگیری می‌نماید.

- بررسی شرایط اجتماعی اقلیت زرتشتی یزد در دوره قاجار

- واکاوی نقش زرتشتیان در عرصه اقتصاد تجاری، که در این بعد با تکیه به رشد بازرگانی منطقه از دوران ناصرالدین شاه به این سو، بررسی جایگاه زرتشتیان در این اقتصاد و نقش آنها در تجارت مد نظر می‌باشد.

با توجه به اهداف مذکور لازم است ضمن بازنگری در منابع و اسناد و مدارک موجود، نمایی از شرایط اجتماعی زرتشتیان تا دوران قاجار ارائه گردد و حائز اهمیت است که زرتشتیان در یزد با توجه به شرایط موجود توانستند به اعتقادات خود پایبند و یزد را بعنوان کانون زرتشتی‌گری در فراز و نشیب دوران مورد بحث، حفظ نمایند.

کلمات کلیدی: قاجاریه، زرتشتیان، یزد، مانجی، انجمن ناصری زرتشتیان، پارسیان

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	۱
فصل اول: کلیات	
۱-۱. تعرف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق).....	۳
۱-۲. سابقه تحقیق.....	۵
۱-۳. فرضیات (سوالات پژوهشی).....	۵
۱-۴. روش تحقیق.....	۶
۱-۵. بررسی و نقد منابع و تحقیقات جدید.....	۶
۱-۵-۱. منابع.....	۷
- اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران (۱۳۳۸-۱۲۵۸ ه. ش).....	۷
- لیب و خلاصه رپورت انجمن ناصری زرتشتیان یزد.....	۸
- کتاب آبی.....	۹
- اظهار سیاحت در ایران.....	۹
- خاطرات وکیل التولیه (میرزا محمد نواب رضوی).....	۱۰
۱-۵-۲. سفرنامه‌ها.....	۱۰
- سفرنامه پولاک.....	۱۰
- سفرنامه اورسل.....	۱۱
- سفرنامه بنجامین (ایران و ایرانیان عصرناصرالدین شاه).....	۱۱
- یکسال در میان ایرانیان.....	۱۲
- ایران در گذشته و حال (سفرنامه جکسن).....	۱۳
۱-۵-۳. خاطرات.....	۱۴
- خاطرات اردشیر زارع.....	۱۴

- ۱۵.....یادداشت‌های ارباب کیخسرو شاهرخ.....
- ۱۵.....خاطرات اردشیر خاضع.....
- ۱۶.....خاطرات ۳۶۵ روز یا پاره ای از سنت‌های زرتشتیان در سده گذشته.....
- ۱۶.....۴-۵-۱. تحقیقات جدید.....
- ۱۶.....مشروطیت در یزد از ورود اندیشه نوین تا کودتا سید ضیاء الدین طباطبایی.....
- ۱۷.....تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان.....
- ۱۷.....تاریخ پهلوی و زرتشتیان.....
- ۱۸.....تاریخ زرتشتیان کرمان در یکصد سال گذشته.....
- ۱۸.....یادگارهای یزد و یزدنامه.....

فصل دوّم: حیات اجتماعی زرتشتیان از ورود اسلام تا آغاز سلسله قاجار

- ۱۹.....۱-۲. کیش زرتشتی از ورود اسلام تا پایان صفوی.....
- ۲۴.....۲-۲. اهل ذمه در اسلام.....
- ۲۵.....۳-۲. رابطه زرتشت با مجوس در قرآن.....
- ۲۶.....۲-۴. اهل ذمه در حکومت اسلامی.....
- ۲۸.....۵-۲. دیدگاه فقهای شیعی نسبت به اقلیت‌های دینی.....
- ۳۱.....۶-۲. شرایط اجتماعی زرتشتیان از سقوط صفوی تا قاجاریه.....
- ۳۶.....۷-۲. مرکزیت یزد بعنوان سکونت زرتشتیان.....
- ۳۷.....۸-۲. پراکندگی و مناطق سکونت زرتشتیان در یزد.....
- ۳۸.....۱-۸-۲. ترک آباد.....
- ۳۸.....۲-۸-۲. شریف آباد.....
- ۳۹.....۳-۸-۲. عقدا.....

فصل سوّم: وضعیت اجتماعی زرتشتیان یزد از تأسیس قاجار تا مشروطیت

- ۴۰.....۳-۱. زرتشتیان یزد از ظهور قاجاریه تا سلطنت ناصرالدین شاه.....
- ۴۸.....۳-۲. زرتشتیان یزد از عهد ناصری تا مشروطیت.....

- ۳-۳. سابقه روابط پارسیان هند با زرتشتیان ایران ۵۳
- ۳-۳-۱. انجمن اکابر پارسیان هند و مسافرت مانکجی لیمجی‌ها تریا به ایران ۵۸
- ۳-۳-۲. زرتشتیان یزد و اقدامات مانکجی صاحب ۶۰
- ۳-۳-۳. مانکجی و تلاش برای تعلیم و تربیت زرتشتیان ۶۳
- ۳-۳-۴. مانکجی و تلاش برای لغو جزیه زرتشتیان ۶۷
- ۳-۴. نقش زرتشتیان در آموزش و پرورش ۷۵
- ۳-۵. سابقه شکل‌گیری انجمن‌های زرتشتی ۷۹
- ۳-۵-۱. کیخسرو جی خان صاحب و تأسیس انجمن زرتشتیان ناصری یزد ۸۱
- ۳-۶. شرایط اجتماعی زرتشتیان از ورود مانکجی تا پایان عهد ناصری ۸۵
- ۳-۷. زرتشتیان یزد از سلطنت مظفرالدین شاه تا مشروطیت ۹۶
- ۳-۷-۱. تداوم عملکرد انجمن ناصری ۹۷
- ۳-۷-۲. انجمن خیرخواه زرتشتیان یزد ۹۸
- ۳-۸. تداوم فشارهای اجتماعی ۱۰۰
- ۳-۸-۱. زرتشتیان و ماجرای بابی‌کشی ۱۰۵

فصل چهارم: وضعیت اجتماعی زرتشتیان یزد از مشروطیت تا پهلوی اول

- ۴-۱. مشروطیت و زرتشتیان ۱۱۰
- ۴-۱-۱. همراهی زرتشتیان با جنبش مشروطه و قتل پرویزشاه جهان ۱۱۲
- ۴-۲. حق تعیین وکیل برای زرتشتیان و اصل تساوی حقوق در قانون اساسی ۱۱۸
- ۴-۳. قتل فریدون زرتشتی و نگرش طیف مشروطه خواه ۱۲۲
- ۴-۴. ضعف ساختار سیاسی و گسترش آزار و ایذاء زرتشتیان تا پهلوی اول ۱۳۰
- ۴-۵. کیخسرو شاهرخ و طرح یکنواختی لباس دانش آموزان زرتشتی ۱۴۳

فصل پنجم: شرایط اقتصادی زرتشتیان یزد در عصر قاجار

- ۵-۱. زرتشتیان و کشاورزی ۱۵۳
- ۵-۲. اقتصاد تجاری یزد و جایگاه زرتشتیان ۱۵۶

۱۶۲..... ۱-۲-۵. موسسه تجاری جهانیان

۱۶۴..... ۲-۲-۵. مؤسسه تجاری جمشیدیان

فصل ششم: ابنیه و اماکن مقدس زرتشتیان یزد

۱۷۰..... ۱-۶. پیرانگاه ها

۱۷۱..... ۱-۱-۶. پیر سبز

۱۷۲..... ۲-۱-۶. پیر (قلعه اسدان)

۱۷۳..... ۳-۱-۶. پارس بانو

۱۷۴..... ۴-۱-۶. پیر هریش

۱۷۴..... ۵-۱-۶. پیر نارکی

۱۷۵..... ۶-۱-۶. پیر نارستانه

۱۷۵..... ۲-۶. آتشکده ها

۱۷۶..... ۱-۲-۶. آتشکده یزد

۱۷۷..... ۲-۲-۶. آتشکده شریف آباد

۱۷۷..... ۳-۲-۶. آتشکده کهنویه

۱۷۷..... ۳-۶. درمهرها

۱۷۸..... ۱-۳-۶. در مهرهای تفت

۱۷۹..... ۴-۶. دخمه ها

۱۷۹..... ۱-۴-۶. دخمه یزد

۱۸۰..... ۲-۴-۶. دخمه شریف آباد

۱۸۰..... ۳-۴-۶. دخمه چم

۱۸۲..... نتیجه:

۱۸۴..... منابع و مأخذ

۱۹۳..... نشریات و جراید

فهرست تصاویر

- تصویر ۴-۱ خسروشاه جهان ، مؤسس مدرسه خسروی ۱۹۵
- تصویر ۴-۲ فرمان مظفرالدین شاه درباره انجمن ناصری یزد..... ۱۹۶
- تصویر ۴-۳ آگهی رسمی ثبت انجمن زرتشتیان یزد..... ۱۹۷
- تصویر ۴-۴ اساسنامه انجمن ناصری زرتشتیان یزد ۱۹۸
- تصویر ۴-۵ خسروشاه جهان و برادرانش پرویز و رستم..... ۲۰۰
- تصویر ۴-۶ جمعی از زنان زرتشتی عصر قاجار ۲۰۱
- تصویر ۴-۷ ارباب جمشید جمشیدیان ۲۰۲
- تصویر ۴-۸ نامه ارباب خسرو شاه جهان ۲۰۳
- تصویر ۴-۹ ارباب کیخسرو شاهرخ ۲۰۴
- تصویر ۴-۱۰ مانکجی لیمجی هاتریا ۲۰۴
- تصویر ۴-۱۱ دبستان دینیاری یزد..... ۲۰۵
- تصویر ۴-۱۲ دبستان خسروی یزد..... ۲۰۵
- تصویر ۴-۱۳ دبیرستان کیخسروی یزد..... ۲۰۵
- تصویر ۶-۱ پیره‌ریش ۲۰۶
- تصویر ۶-۲ دخمه یزد ۲۰۶
- تصویر ۶-۳ آتشکده یزد..... ۲۰۶
- تصویر ۶-۴ بقای اجساد زرتشتیان در دخمه شریف آباد..... ۲۰۷
- تصویر ۶-۵ اعضای انجمن زرتشتیان یزد در سفر جکسن..... ۲۰۸

پیشگفتار

با تأسیس سلسله قاجار و همگام با رشد اهمیت ایران در عرصه بین‌المللی، تجاوزات ارضی و دست‌اندازه‌های اقتصادی دول اروپایی، ساختار اجتماعی و فرهنگی ایران را در معرض چالش‌های قابل‌قرار داد که عالی‌ترین سطح چنین تاثیرگذاری را می‌توان در وقوع جنبش مشروطه نشانه‌گذاری کرد.

در این دوران، تاریخ یزد عمدتاً در دو برهه، از تأسیس سلسله قاجار تا مشروطیت و از مشروطیت تا پهلوی اول قابل تقسیم است.

در مرحله نخست به دلیل بعد مسافت از مراکز اصلی قدرت، مسائل آن سیری درونی و تحولاتش کند بود، ولی در مقطع دوم، همگام با تسریع در روند حوادث، انتقال اخبار دیگر مناطق و هماهنگی در نوع رخدادهای آن با مراکز تحولات، از اهمیت بیشتری برخوردار گردید.

بر مبنای تقسیم فوق پژوهش حاضر به بررسی تحولات اجتماعی اقتصادی بزرگترین اقلیت دینی منطقه یعنی زرتشتیان در دوران اخیر پرداخته و این مهم رادر شش فصل به بحث می‌گذارد.

فصل اول: این فصل شامل کلیات می‌باشد و به بررسی و نقد منابع مورد استفاده در این پژوهش می‌پردازد.

فصل دوم: ضمن واکاوی در حیات اجتماعی زرتشتیان، از سقوط سلسله ساسانی تا پایان صفویه، با تبیین جایگاه اهل ذمه در اسلام، اهل کتاب از نظر روایات و آیات قرآنی، جایگاه اجتماعی اقلیت زرتشتی از نظرگاه فقهای شیعه محل توجه قرار می‌گیرد. ومشتمل بر وضعیت اجتماعی زرتشتیان از سقوط صفوی تا شروع قاجاریه می‌باشد که بر پایه همیاری زرتشتیان کرمان با افغانه فصل نوینی را در تخفیف روز افزون آنها در میان اکثریتی شیعی باعث می‌گردد. هم چنین نحوه تمرکز زرتشتیان ایران در روستاهای اطراف یزد که از مهم ترین فرآیندهای عصر صفوی در این ولایت است به بحث گذارده می‌شود.

فصل سوم: که با تمرکز بر حیات اجتماعی زرتشتیان از آغاز سلسله قاجار تا مشروطیت از سویی به مصائب و مشکلات آنها در میان اکثریت شیعه، خاصه در بحران‌های سیاسی، پرداخته و از

دیگر سو نقش پارسیان هند در ایجاد تشکل و انسجام درونی این اقلیت در یزد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

فصل چهارم: در این فصل وضعیت اجتماعی زرتشتیان یزد با عنایت به: نقش آفرینی این اقلیت در جنبش مشروطیت، گسترش بحران‌های دمامد به ولایات و بی‌ثباتی ساختار سیاسی تا پهلوی اول به بحث گذارده شده است. چنانکه برغم ارتباط متقابل خیز تلامعات سیاسی - اجتماعی با آسیب‌پذیری اقلیت‌های دینی که فرصتی به سوء استفاده‌های متنوع می‌داد، زرتشتیان توانستند از طریق بزرگان خود حق مشارکت مستقیم در مهم‌ترین قانون‌گذاری در ایران را برای نخستین بار پس از ورود اسلام بدست آورند.

فصل پنجم: این فصل متکی بر جایگاه تجاری یزد خاصه در عهد ناصری است که به بررسی و تحلیل وضعیت اقتصادی زرتشتیان یزد پرداخته و در این راستا عوامل مؤثر بر غنای مالی آنها را محل توجه قرار می‌دهد. بخصوص تجارت خانه‌های زرتشتیان و ارتباط آنها با حکومت و جامعه قابل بررسی می‌باشد.

فصل ششم: در این فصل به معرفی اماکن دینی و مقدس زرتشتیان پرداخته شده و ابنیه و زیارتگاه‌های این اقلیت که در دوره قاجار دارای اهمیت بوده است مورد توجه می‌باشد.

فصل اوّل کلیّات

۱-۱. تعرف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)

با ورود اسلام به ایران که زرتشتی‌گری از اکثریت به اقلیت فرو کاست، بازمانده‌ی پیروان آن یا مهاجرت به هند را در پیش گرفتند و یا رمز بقای خود را در مناطق دور از تحولات سیاسی به آزمون گذاردند.

به استثنای فعالیت‌هایی در تألیف آثار دینی و وجود رگه‌هایی از الهیات زرتشتی در خمیر مایه‌ی نهضت‌های قرون نخستین اسلامی بیشترین داده‌های موجود از حیات اجتماعی این اقلیت به عصر صفوی باز می‌گردد. گذشته از فشارهای اکثریت شیعی که خاصه در اواخر عصر صفوی زرتشتیان را به حمایت از افغانه سوق داد، فتح بابی در روابط آنها با پارسیان هند نیز از ره آورده‌های همین دوران بود. در قرن نوزدهم و با شروع بسط استعمار انگلیس در هند حیات زرتشتیان ایران را از مراکز اصلی قدرت و اقدامات پارسیان هند به حمایت از همکیشان خود در ایران. از این رو وابسته به عناصری چون تلاش‌های انجمن اکابر پارسیان به ارتقای فرهنگی و اقتصادی زرتشتیان ایران در دو مرکزیت اصلی یزد و کرمان تجمع داشتند. حمایت انگلیس‌ها خاصه در حذف جزیه و بازتاب استقرار نظام پارلمانی بر ورود اقلیت‌های دینی به قانون گذاری، پژوهش حاضر بر آن است تا حیات زرتشتیان را از ابعاد اجتماعی و اقتصادی به بحث گذارد.

اجتماعی:

در تناسبی میان بحران‌های سیاسی یا آسیب‌پذیری اقلیت‌ها، اگر چه یزد به مکان امنی در اسکان و مهاجرت زرتشتیان درآمد اما به همان میزان آنها را در معرض تعصبات مذهبی قرار داد. بر این اساس حیات اجتماعی این اقلیت را از دو بعد بیرونی و درونی می‌توان محلّ توجه قرار داد.

عرصه بیرونی که در رفتار اکثریت شیعی بروز می‌یافت و متأثر از آن ساختار درونی زرتشتیان را به واپس‌گرایی سوق می‌داد.

به این ترتیب نحوه معیشت آنها در دو مقطع زمانی از تأسیس قاجاریه تا مشروطیت و از این هنگام تا پایان سلسله قابل بررسی است. گذشته از فشارهای روحی رایج، لغو جزیه و گسترش روابط با هند از ره آوردهای برهه نخست و راهیابی زرتشتیان به مجالس قانونگذاری از مهمترین دستاوردهای نظام پارلمانی بشمار می‌رفت...

اقتصادی:

در نیمه‌ی دوم قرن نوزده میلادی و با گذار اقتصادی ایران از کشاورزی به بازرگانی نه تنها یزد را به یکی از مراکز تجاری ترقی بخشید که فرصتی به زرتشتیان داد تا با استفاده از روابطشان با هند هم تا حدی آسیبهای اجتماعی خود را التیام بخشد و هم با تأسیس تجارتخانه‌هایی از حیث اقتصادی ترقی یابند. چنانکه ایجاد بنگاه‌هایی نظیر جمشیدیان؛ جهانیان و گودرزیان معرف چنین رویکردی بشمار می‌رفتند، یزد به بازرگانی بر حیات اقتصادی زرتشتیان نیز اثرگذار گردید. چنانکه در راستای ارتباطات آنها با پارسیان هند، آنها به ایجاد کمپانی‌هایی چون جمشیدیان، جهانیان و گودرزیان دست زدند.

اهداف تحقیق

- بر اساس مطالب یاد شده اهداف پژوهش حاضر را می‌توان در ابعاد چند بیان نمود :
- ۱- بررسی حیات اجتماعی زرتشتیان یزد در عصر قاجار مبتنی بر باور دینی مردم یزد.
 - ۲- بررسی جایگاه تجاری یزد در عصر قاجار و نقش زرتشتیان در این اقتصاد
 - ۳- بازکاوی در ساز و کارهای درونی اقلیت زرتشتی در این مقطع

نتایج:

نتایج پژوهش حاضر را می‌توان در رابطه با مطالعات مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و نیز تحقیق پیرامون وضعیت اقلیت دینی زرتشتیان مورد استفاده قرار داد.

۱-۲. سابقه تحقیق

دوره قاجار یکی از مهمترین مقاطع تاریخ ایران چه از حیث زمانی و چه از لحاظ تاثیرگذاری بر حیات معاصر این سرزمین می‌باشد.

در رابطه با رویدادها و تحولات این دوره مورخین و محققین مطالعات متنوعی انجام دادند که حاصلشان در قالب کتب مقالات و رساله‌های پژوهشی ارائه گردیده است.

در رابطه با وضعیت اقلیتهای دینی در این مقطع و خاصه حیات اجتماعی - اقتصادی زرتشتیان، تحقیقات موجود را می‌توان به دو دوره تقسیم نمود.

آثار پژوهندگان زرتشتی نظیر رشید شهردان در: «تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان» ، «پرستشگاه زرتشتیان» و جهانگیر اشیدری در: «تاریخ پهلوی و زرتشتیان» عمدتاً مبتنی به شرح حال نگاری مشاهیر زرتشتی و بیان رخدادهای مربوط به این اقلیت دینی در گستره تاریخ ایران اسلامی است.

همچنین در میان پژوهشهای نوین می‌توان به گوشه‌هایی از حیات اجتماعی و اقتصادی، فرهنگی زرتشتیان پی برد، چنانکه ایرج افشار در: «یزد نامه» و «یادگارهای یزد» و علی اکبر تشگری در: «مشروطیت در یزد» و نیز «کتاب آبی» به اهتمام رحیم رضا زاده ملک، در این مورد مطالبی نوشته شده که در وضعیت اقلیت زرتشتی حائز اهمیت است.

در رده دوم نیز می‌توان به اسناد و آثار تاریخی اشاره نمود که یا مستقیماً بازمانده از ساز و کار درونی این اقلیت می‌باشد و یا آنکه به صورت جسته و گریخته در آثار تاریخی این دوران می‌توان به نمادهایی از حیات اجتماعی، اقتصادی آنها پی برد، با این حال بصورت موضوعی خاص نمی‌توان به نوشتاری مستقل استناد جست که حیات این اقلیت را در محدوده زمانی و مکانی یاد شده مورد پژوهش قرار داده باشد.

۱-۳. فرضیات (سوالات پژوهشی)

۱- چه ارتباطی میان باور جامعه‌ی شیعی ایران با حیات اجتماعی زرتشتیان عصر قاجار وجود داشت؟

۲- چه ارتباطی میان روند حوادث سیاسی عصر قاجار با حیات اجتماعی زرتشتیان یزد وجود داشت؟

۳- اقتصاد تجاری یزد از نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم میلادی چه بازتابی بر شرایط اقتصادی زرتشتیان یزد نهاد؟

۱-۴. روش تحقیق

با توجه به اهمیت مطالعات موردی (casestudy) در تحقیقات اجتماعی تاریخی، پژوهش حاضر مبتنی از روش کتابخانه‌ای به جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز پرداخته، سپس با طبقه‌بندی اطلاعات موجود به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته شد.

۱-۵. بررسی و نقد منابع و تحقیقات جدید

دوره ناصری یک مقطع پویا در تاریخ ایران است و نزدیک به نیم قرن از تاریخ ایران را در بر گرفته است. فعالیت‌های فکری و عملی در جامعه ایران و ارتباط و آشنایی ایرانیان با مظاهر تمدنی، علمی و صنعتی اروپائیان که نتیجه اش توسعه نهضت ادبی ایران بود از مشخصه‌های برجسته این دوره است. و این پویایی در جامعه ایران موجب ارتباطات و سفرهای اروپائیان به این مرز و بوم گردیده و خاطره نویسی، سفرنامه نویسی و ترجمه‌ها و تواریخ عمومی که سخت تحت تأثیر اندیشه نو بود گسترش یابد. لذا در طول دوره قاجار تاریخ نگاری از فرم سنتی به شکل نوین درآمد، برخورد ایران با مدنیت جدید اروپا و گسترش روابط سیاسی - اقتصادی ایران با اروپائیان انگیزه‌ای برای توجه آثار اروپائی شد، البته کشفیات تاریخی و خواندن سنگ نبشته‌ها نیز از دیگر دلایل نهضت ترجمه بود. در این دوره بطور کلی افق تفکر تاریخی تا اندازه‌ای ترقی کرد و به معایب تاریخ نگاری سنتی نیز پی برده شد.

بدین ترتیب در این دوره دو نوع تاریخ نگاری وجود داشت. یکی تاریخ نگاری سنتی که در آن نه سنجش تاریخی وجود داشت و نه نقد و ارزشیابی منابع و نتیجه‌گیری تاریخی، و حقایق را یا بر اساس مصلحت اندیشی یا ترس از آن چشم می‌پوشیدند.

نوع دیگر تاریخ نویسی علمی است که با تاثیر مدنیت و تمدن غربی همراه بود. موضوع تاریخ را از ثبت وقایع و سرگذشت حاکمان و جنگها گذراند و به تحولات اجتماعی و جریانهای تاریخی منحرف گردانید.

در مورد موضوع مورد بحث که حیات اجتماعی، اقتصادی زرتشتیان یزد در این دوره مورد بررسی قرار می‌گیرد متأسفانه به دلایل چند که در مقدمه هم ذکر شد منابع دست اول پیرامون زرتشتیان یزد چندان در دسترس نیست به جز یکسری اسنادی که بطور پراکنده و در لا به لای دیگر وقایع جامعه به آن پرداخته شده است.

و شرایط اجتماعی آنها را می‌توان از لا به لای سفرنامه‌های اروپائینی که در عهد قاجار به ایران سفر کرده و از یزد هم گذر داشته اند، می‌توان درک کرد.

برخی از منابع و مأخذ اصلی مورد استفاده در این پژوهش را می‌توان در چند دسته

تقسیم نمود:

- منابع

- اسناد و مدارک

- سفرنامه‌ها

- روزنامه‌ها

۱-۵-۱. منابع

- اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران (۱۳۳۸-۱۲۵۸ ه. ش)

این کتاب با کوشش تورج امینی و توسط سازمان اسناد ملی، پژوهشکده اسناد در سال

۱۳۸۰ منتشر گردیده است و در بردارنده اسناد موجود در سازمان ملی ایران می باشد که

محدوده زمانی اواسط حکومت ناصرالدین شاه تا اواسط دوران پهلوی دوم را در برمی گیرد .

اسناد کتاب در ۱۰ فصل جداگانه طبقه بندی شده که عبارتند از:

۱- مانکجی صاحب ۲- ارباب جمشید جمشیدیان ۲- ارباب کیخسرو شاهرخ ۴- مدارس،

بنگاه‌های فرهنگی و موقوفات ۵- انجمن‌ها ۶- مهاجرت، آمار، مسافرت ۷- تغییر مذهب ۸- وقایع

و حوادث ۹- تجار، تجارتخانه‌ها و مسائل مالیاتی ۱۰- اسناد متفرقه

کتاب مذکور با توجه به آنکه در این روزگار زرتشتیان کرمان و به ویژه یزد ارتباط قابل توجهی را با همکیشان خود در هند برقرار ساخته و از سوی انجمن اکابر پارسان هند همواره افرادی چون مانکجی صاحب و... برای رسیدگی به امور زرتشتیان به ایران آمدند. لذا از خلال نامه‌های موجود و نیز شرح اقدامات انجام شده می‌توان تا حدّ بسیار زیادی به شرایط اجتماعی این اقلیت در یزد پی برد. در کنار اسناد یاد شده قابل ذکر است که گردآورنده محترم با بخش بندی مطالب و قرار دادن اسناد هر بخش با عنوان مرتبط با آن، توانسته اطلاعات قابل توجهی را نیز در تکمیل اسناد یاد شده فراهم آورد. در مجموع کتاب مذکور در روشن شدن تحولات اقلیت زرتشتی یزد در عهد ناصری و دوران پس از آن حداقل تا پهلوی اول که محلّ عنایت این پژوهش است، حاوی اطلاعات ارزشمندی است که در جای جای این تحقیق مورد استفاده قرار می‌گیرد.

سلب و خلاصه رپورت انجمن ناصری زرتشتیان یزد

کتابچه‌ای است که در صفحه اول نوشته شده این کتاب به صدر العلما (از روحانیون برجسته یزد در دوران ناصرالدین شاه و مشروطه اول) اهدا گردیده است. اثر مذکور در خلاصه و گزارشی است از نحوه برگزاری انجمن ناصری یزد، محل تشکیل، آئین نامه داخلی، تعداد انجمن‌هایی که در عصر ناصری تشکیل گردید، شاخه‌های انجمن مذکور در دهات زرتشتی نشین بوده و در واقع گزارشی است پیرامون نحوه فعالیت این انجمن به روزگار ناصرالدین شاه در یزد. از آنجایی که تأسیس انجمن ناصری یکی از اقدامات قابل توجه پارسیان هند جهت هماهنگی در امورات زرتشتیان ایران بوده و شعبه این انجمن در یزد به حلّ و فصل منازعات درونی و حفظ انسجام داخلی این اقلیت می‌پرداخته لذا در بررسی میزان فعالیتها، نیز اهمیتی که ارتباط با هند برای زرتشتیان یزد فراهم آورد قابل توجه می‌باشد. کتابچه مذکور فاقد محلّ نشر و سایر مشخصات می‌باشد. و از کتب چاپ سنگی کتابخانه آستان قدس رضوی است.